

ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ, ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ¹

Κωνσταντίνα Τσακοπούλου²

Εισαγωγή

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα (resilience) ξεκίνησε στις περιβαλλοντικές επιστήμες για να περιγράψει την ικανότητα των οικοσυστημάτων να επιβιώνουν σε ακραίες συνθήκες. Ο όγκος της βιβλιογραφίας δείχνει ότι η μεταφορά της ανθεκτικότητας έχει κάτι να πει για τα συστήματα πολύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, όπως η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, οι οικονομικές επιστήμες.

Γιατί η ανθεκτικότητα είναι τόσο δημοφιλής σήμερα; Στην παρούσα συγκυρία η έννοια ανταποκρίνεται στην αίσθηση ότι ο κίνδυνος υφίσταται σε περισσότερους τομείς (οικονομία, κοινωνία, περιβάλλον) αλλά και σε περισσότερες χωρικές και χρονικές κλίμακες. Διαμορφώνει επίσης ένα πεδίο έρευνας στο οποίο διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις μπορούν να συνδιαλεχθούν πάνω στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν κρίσιμα ζητήματα, όπως ο χρόνος (στιγμιαίος ή εξελικτικός), η σχέση ανάμεσα στις χωρικές κλίμακες, οι θεσμοί (έλεγχος εκ των άνω ή συνδιαχείριση του συστήματος) και η δράση των υποκειμένων.

Μας υποχρεώνει τέλος να επανεξετάσουμε τις επιστημονικές προσεγγίσεις μέσα από ένα ερώτημα σκοπού. Πώς μπορούμε να οικοδομήσουμε την ανθεκτικότητα; Θέτει δηλαδή την επι-

στημονική έρευνα υπό το πρίσμα της πολιτικής πράξης.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η εξέλιξη της έννοιας στις περιφερειακές και τουριστικές σπουδές. Έμφαση δίνεται στη χρησιμότητα και στους περιορισμούς αυτής της ανάλυσης και στην επίδρασή της στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου.

Ο λόγος της επαναφοράς: μηχανική ανθεκτικότητα

Στον δημόσιο λόγο που αναπτύχθηκε μετά την καταστροφή της Ν. Ορλεάνης από τον τυφώνα Κατρίνα και τις τρομοκρατικές επιθέσεις στους δίδυμους πύργους, επικροτήθηκε η ανθεκτικότητα των περιοχών αυτών, καθώς ανέκτησαν τα αρχικά επίπεδα πληθυσμού, δόμησης ή απασχόλησης σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Πρόκειται για τη μηχανική ανθεκτικότητα (engineering resilience), η οποία περιγράφει την ικανότητα του συστήματος να ανακάμψει γρήγορα το σημείο ισορροπίας του. Μέτρο της είναι ο χρόνος t που χρειάζεται το σύστημα για να επανέλθει στο σημείο ισορροπίας του μετά από μια διαταραχή. Όσο πιο γρήγορα επανέλθει το σύστημα και όσο πιο μικρή η διακύμανση, τόσο πιο ανθεκτικό είναι.

Η θεώρηση αυτή συντάσσεται με την κλασική οικονομική θεωρία: μια διαταραχή αναγκάζει την οικονομία να παρεκκλίνει από το σημείο ισορ-

1. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΠΜΣ: Εφαρμοσμένη Γεωγραφία, Κατεύθυνση: Ευρωπαϊκές Πολιτικές, Σχεδιασμός και Ανάπτυξη του Χώρου, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013. Επιβλέπουσα: Σοφία Σκορδίλη.

2. Υποψήφια διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: c.tsakopoulou@hua.gr

ροπίας της αλλά το σύστημα αυτορυθμίζεται ώστε να επανέλθει. Θεωρείται ότι τα συστήματα έχουν ένα φυσικό σημείο ισορροπίας. Ωστόσο, όπως απέδειξε το παράδειγμα της Ν. Ορλεάνης, το αρχικό σημείο ισορροπίας μπορεί να απέχει πολύ από το επιθυμητό.

Επιπλέον μελέτες που στηρίζονται στη μηχανική ανθεκτικότητα αποτιμούν την ανθεκτικότητα συγκεκριμένων μετρήσιμων μεταβλητών, όπως το ΑΕΠ ή η απασχόληση. Ακόμη και αν οι μεταβλητές αυτές επανέλθουν στα αρχικά τους επίπεδα, δεν συνεπάγεται ότι και η δομή της οικονομίας (ο θεσμικός της ιστός, η σύνθεση των οικονομικών κλάδων) έχει επανέλθει. Ωστόσο μεταβολές στην οικονομική δομή μιας περιφέρειας επηρεάζουν την ανθεκτικότητά της μακροπρόθεσμα και την ικανότητά της να αντιδράσει στο μέλλον.

Περνώντας το κατώφλι: οικολογική ανθεκτικότητα

Την έννοια της οικολογικής ανθεκτικότητας (ecological resilience) ανέπτυξε για πρώτη φορά ο Holling (1973). Ανέτρεψε τη μέχρι τότε κυρίαρχη αντίληψη της μηχανικής ανθεκτικότητας στις περιβαλλοντικές σπουδές, σύμφωνα με την οποία τα οικοσυστήματα έχουν ένα σταθερό σημείο ισορροπίας –την ισορροπία της φύσης– στο οποίο επανέρχονται μετά από κάθε πλήγμα.

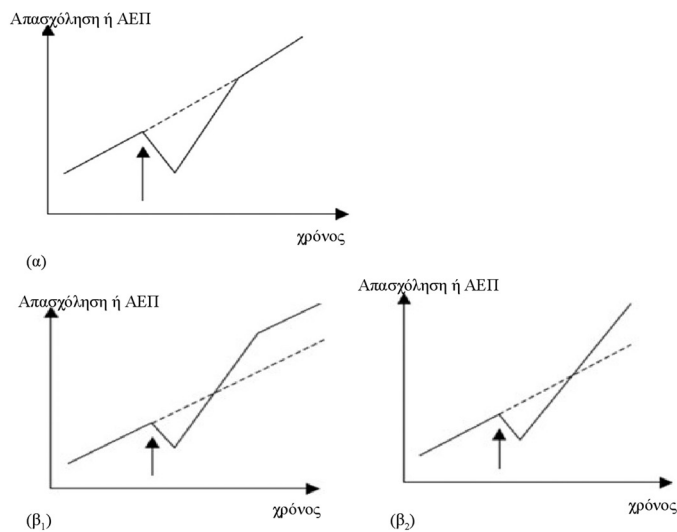
Ο Holling άσκησε κριτική στην προσπάθεια του ανθρώπου να διαχειριστεί το οικοσύστημα έτσι ώστε να βελτιστοποιήσει την απόδοσή του. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι υπεύθυνοι προσδιορίζουν το ανώτατο ποσό παραγωγής που μπορούμε να εκμεταλλευτούμε χωρίς να διαταράξουμε την ικανότητα του οικοσυστήματος να αναπαραχθεί, μεγιστοποιούν την απόδοση της γης χρησιμοποιώντας χημικά λιπάσματα και ελέγχουν

επιβλαβείς παράγοντες με ζιζανιοκτόνα και εντομοκτόνα.

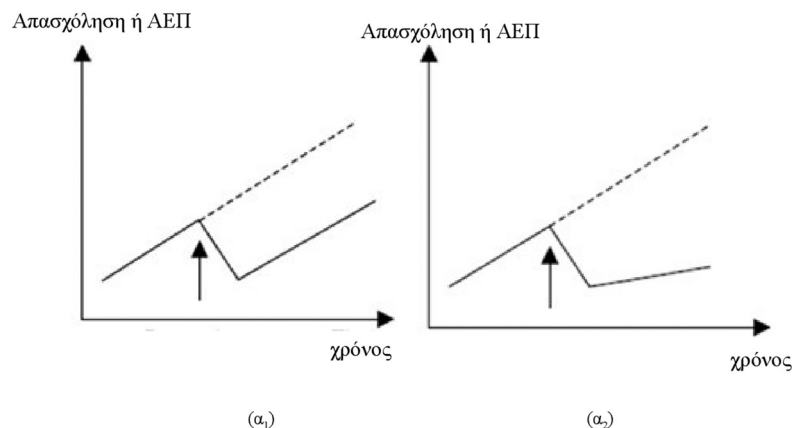
Η αντίληψη ότι μπορούμε να φέρουμε ένα σύστημα στη βέλτιστη κατάσταση και να το σταθεροποιήσουμε εκεί δεν συνάδει με τον τρόπο που λειτουργεί ο πραγματικός κόσμος. Δεν λαμβάνουμε υπόψη ότι το ίδιο το οικοσύστημα μπορεί να στηρίζεται σε μεγάλες αυξομειώσεις των πληθυσμών του με σημαντικό χρόνο επιστροφής στην αρχική τους κατάσταση για να επιβιώσει.

Η οικολογική ανθεκτικότητα αποδέχεται λοιπόν την ύπαρξη περισσότερων σημείων ισορροπίας. Διαταραχές μπορεί να προκαλέσουν τη μετάπτωση του συστήματος από το ένα σημείο ισορροπίας στο άλλο. Τότε το σύστημα υπερβαίνει ένα κατώφλι.

Αντιστοίχως οι περιφέρειες παρουσιάζουν περισσότερα σημεία ισορροπίας. Ανάλογα με την αντίδρασή τους μετά από ένα πλήγμα οι περιφέρειες θεωρούνται ανθεκτικές, όταν ανακτούν το αρχικό σημείο ισορροπίας και επανέρχονται στα επίπεδα απα-

Σχήμα 1: Ανθεκτικές περιφέρειες: α) η οικονομία επανέρχεται στο αρχικό μονοπάτι ανάπτυξης ή η οικονομία ανακάμπτει σε καλύτερο μονοπάτι ανάπτυξης και β₁) διατηρεί τον ίδιο ή β₂) αναπτύσσει με μεγαλύτερο ρυθμό ανάπτυξης – Πηγές: Martin 2011; Simmie and Martin 2009.

Σχήμα 2: Μη ανθεκτικές περιφέρειες. Η οικονομία εγκλωβίζεται σε κατώτερο μονοπάτι ανάπτυξης α₁) με τον ίδιο ή α₂) με χαμηλότερο ρυθμό ανάπτυξης – Πηγές: Martin 2011; Simmie and Martin 2009.

σχόλησης και ΑΕΠ ή όταν η απελευθέρωση πόρων λόγω της καταστροφής παλαιών δομών και η αξιοποίησή τους σε νέες δραστηριότητες βελτιώνουν τις οικονομικές επιδόσεις της περιφέρειας.

Αντιθέτως, οι περιφέρειες χαρακτηρίζονται ως μη ανθεκτικές όταν μετά το πλήγμα εγκλωβίζονται σε χαμηλότερο επίπεδο απασχόλησης και ΑΕΠ. Αν η διαταραχή καταστρέψει μεγάλο μέρος της οικονομικής δομής της περιφέρειας, τότε είναι πιθανόν η περιφέρεια να μην μπορεί να ανακτήσει τον προηγούμενο ρυθμό ανάπτυξης.

Αν και η οικολογική ανθεκτικότητα έχει μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ από τη μηχανική, καμία δεν ερμηνεύει την εξέλιξη των περιφερειών. Η εξέλιξη παρουσιάζεται ως διαδοχή κατώτερων ή ανώτερων σημείων ισορροπίας στην οικονομία μιας περιφέρειας, η οποία προκαλείται από διαταραχές. Ο χρόνος μετράται σε στιγμές: πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πλήγμα.

Εξελικτική ανθεκτικότητα

Πώς εξελίσσονται τα συστήματα; Τι καθορίζει αν μια περιφέρεια μεταβεί

σε ανώτερο ή κατώτερο μονοπάτι ανάπτυξης; Στην εξελικτική (evolutionary) ανθεκτικότητα το ενδιαφέρον στρέφεται από την ικανότητα του συστήματος να διατηρήσει ένα συγκεκριμένο καθεστώς στη διαδικασία προσαρμογής στο εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον.

Υπάρχουμε σ' ένα πολύπλοκο (complex) κοινωνιο-οικολογικό σύστημα. Είναι ένα σύστημα δρώντων (ατόμων, φορέων, οργανισμών) σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες. Είναι ανοικτό και μη γραμμικό: δεν μπορούμε να τροποποιήσουμε μία μεταβλητή του συστήματος κρατώντας σταθερό το υπόλοιπο. Οι αλλαγές που επιφέρουμε σε έναν τομέα αναγκάζουν τους υπόλοιπους δρώντες να προσαρμοστούν, επιφέροντας συχνά απρόβλεπτες μεταβολές στο σύνολο. Οι μακροδομές του συστήματος αναδύονται αυθόρμητα από τη δυναμική αλληλεπίδραση των στοιχείων της μικροδομής.

Καθώς αντιδρούν στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον, τα συστήματα μεταβάλλουν τη δομή τους και περνούν από διαφορετικές φάσεις ενός κύκλου προσαρμογής. Διακρίνουμε τέσσερις διαδοχικές φάσεις ανάπτυξης, συντήρησης, απελευθέρωσης και αναδιο-

γάνωσης, στις οποίες το σύστημα χαρακτηρίζεται από διαφορετικό βαθμό συνοχής, ανθεκτικότητας και πόρων.

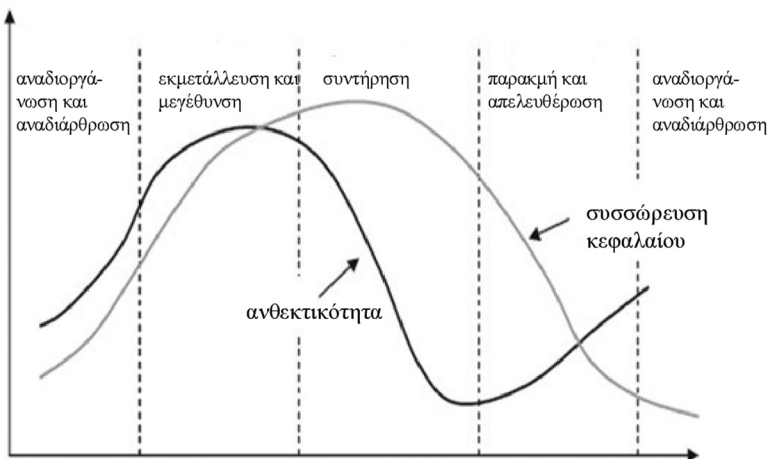
Τα συστήματα (τοπικό, περιφερειακό, εθνικό κ.λπ.) βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις του κύκλου και συνολικά αποτελούν ένα ιεραρχημένο σύνολο κύκλων προσαρμογής σε αλληλεπίδραση, την παναρχία (panarchy). Επειδή αποτελούν ένα σύνολο εγκιβωτισμένων κύκλων προσαρμογής, τα συστήματα είναι ταυτόχρονα αποτελεσματικά και καινοτόμα: είναι συνεκτικά και ταυτόχρονα ελεύθερα να πειραματιστούν «γιατί αυτές οι ιδιότητες εκδηλώνονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικές κλίμακες» (Davoudi, 2012: 304).

Η εξελικτική ανθεκτικότητα και οι όροι που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτήν διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο χρήσιμο για τη διερεύνηση της ανθεκτικότητας των τουριστικών προορισμών.

Ανθεκτικότητα και τουρισμός

Στη βιβλιογραφία για τον τουρισμό, η συζήτηση βασίστηκε αρχικά στην ανθεκτικότητα με την έννοια της διατήρησης της ισορροπίας του συστήματος και επικεντρώθηκε γύρω από την ισορροπία που πρέπει να επιτευχθεί ανάμεσα στην τουριστική ζήτηση και προσφορά, την τοπική κοινωνία και το περιβάλλον. Πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτό; Με τον έλεγχο του συστήματος, τον υπολογισμό της φέρουσας ικανότητας, την αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Απηχείται εδώ η μηχανιστική αντίληψη για τον κόσμο: ο κόσμος μπορεί να κατανοηθεί πλήρως και μπορούμε να τον ελέγξουμε με προβλέψιμα αποτελέσματα.

Ωστόσο για να καταστεί ρεαλιστικός ο σχεδιασμός της τουριστικής ανάπτυξης, πρέπει να ενσωματώσει την πολυπλοκότητα του τουριστικού συστήματος. Οι πολιτικές για την τουριστική ανάπτυξη επιδρούν σε μια

Σχήμα 3: Οι φάσεις του κύκλου προσαρμογής. Η ανθεκτικότητα είναι χαμηλή στη φάση της συντήρησης, όταν το σύστημα μαθαίνει από την επιτυχία του, δεσμεύει τους πόρους του σε παγιωμένες λειτουργίες οι οποίες έχουν αποδειχθεί περισσότερο αποδοτικές και χάνει τη δυνατότητα ευελιξίας. – Πηγή: Simmie και Martin 2009.

σειρά συστημάτων σε διαφορετικές φάσεις του κύκλου προσαρμογής με αποτελέσματα δυσανάλογα προς την αρχική δράση.

Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση του τουριστικού συστήματος στο Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο στην Αυστραλία (Biggs, 2011). Στον πυρήνα βρίσκονται οι τουριστικές επιχειρήσεις (καταδυτικός τουρισμός, καταλύματα, εστίαση, επιχειρήσεις ψυχαγωγίας) και η τοπική οικονομία που συνδέεται με αυτές. Οι επιχειρήσεις εξαρτώνται από την κατάσταση του υφάλου, η οποία με τη σειρά της καθορίζεται από διεθνείς και τοπικές παραμέτρους (κλιματική αλλαγή, υπεραλίευση, απορροές από τις αγροτικές καλλιέργειες). Οι ροές των τουριστών καθορίζονται από τους παράγοντες έλξης του προορισμού και από διεθνείς εξελίξεις (κόστος ταξιδιού, ύφεση). Για να οικοδομήσει αποτελεσματικά την ανθεκτικότητα του συστήματος ο φορέας διαχείρισης του θαλάσσιου πάρκου αναγνώρισε τη σημασία όλων των εταίρων και ξεκίνησε

ένα πρόγραμμα συνεργασίας με όλους όσους ζουν από τον ύφαλο.

Διακυβέρνηση: με σκοπό την ανθεκτικότητα των τουριστικών προορισμών

Σημαντικός παράγοντας στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας είναι και το σχήμα διακυβέρνησης μιας χωρικής ενότητας και ο τρόπος που τα άτομα και οι ομάδες συνδέονται σε αυτό.

Έρευνα για την αποτελεσματικότητα του συστήματος διακυβέρνησης στην αποκατάσταση της Ταϊλάνδης μετά το τσουνάμι του 2004 έδειξε ότι παρά το γεγονός ότι συμμετείχαν διεθνείς, εθνικοί και τοπικοί φορείς, στην αποκατάσταση συνέβαλαν περισσότερο οι τοπικές ελίτ, οι οποίες κινητοποίησαν τα κοινωνικά και πολιτικά τους δίκτυα. Τα αποτελέσματα της έρευνας υπογραμμίζουν ότι η τρωτότητα μιας ομάδας, ενός ατόμου, μιας περιοχής απέναντι στην καταστροφή εξαρτάται από την πρόσβαση που έχει σε οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς πόρους. Αν θέλουμε να απο-

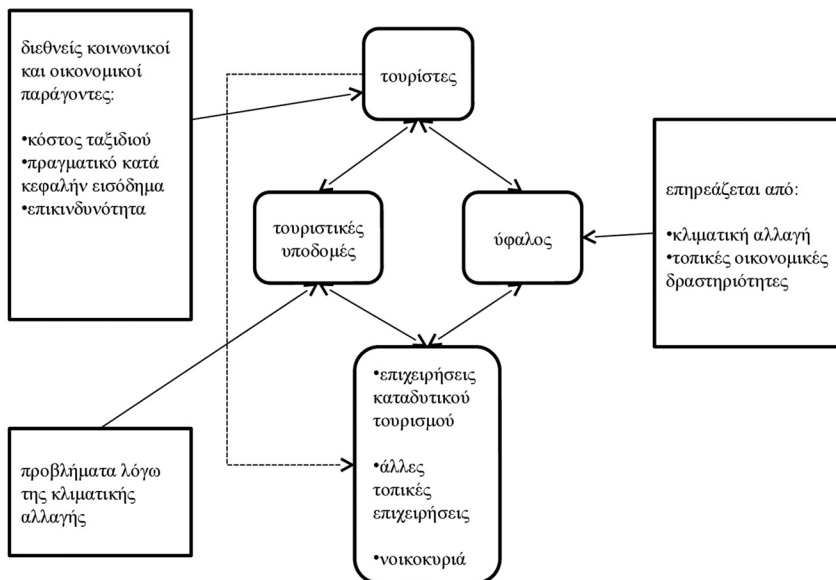
τιμήσουμε την ανθεκτικότητα ενός συστήματος θα πρέπει να ανιχνεύσουμε πώς διαφορετικές ομάδες συνδέονται με τους πόρους του συστήματος και κατά πόσο μπορούν να ενεργοποιήσουν τους πόρους αυτούς, κάτι που εξαρτάται βέβαια από τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας, όποια μορφή και αν παίρνουν αυτές (πολιτισμικές νόρμες, ιδεολογίες).

Διαφορετικό σχήμα διακυβέρνησης αποτελεί η προσαρμοστική συνδιαχείριση (adaptive co-management), στην οποία το σύστημα εξελίσσεται μέσα από τη δοκιμή και την πλάνη με σκοπό να διασφαλίσει τη βιώσιμη πορεία της κοινότητας.

Επιτυχημένο παράδειγμα αποτελεί ο κοινοτικός τουρισμός στην Agua Blanca, μια κοινότητα 260 αυτοχθόνων στο εθνικό πάρκο Machalilla στον Ισημερινό. Μέσα από συλλογικές αποφάσεις η κοινότητα αξιοποίησε τους φυσικούς και πολιτισμικούς πόρους της περιοχής έτσι ώστε το τουριστικό εισόδημα να διαχέεται σε όσο το δυνατόν περισσότερες οικογένειες. Η έρευνα έδειξε ότι η συνδιαχείριση ενίσχυσε την ανθεκτικότητα της κοινότητας, καθώς τη διαπαιδαγόησε στην αυτοοργάνωση και στην ανταπόκριση στις διακυμάνσεις της τουριστικής αγοράς. Επιπλέον, οι κάτοικοι ανασυγκρότησαν τη μνήμη της κοινότητας για να τη μεταδώσουν στον επισκέπτη, διατηρώντας χαρακτηριστικά που θα είχαν χαθεί. Έτσι ενισχύθηκε το απόθεμα διαθέσιμων πόρων που μπορούσε να ενεργοποιήσει η κοινότητα σε περίπτωση κρίσης.

Συμπεράσματα: ο λόγος για την επιβίωση και ο λόγος για τη ζωή

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα έχει διαμορφώσει δύο αντιτιθέμενες αφηγήσεις. Η μηχανική και οικολογική ανθεκτικότητα οριοθετούν τον λόγο της επιβίωσης: οικονομίες και άτομα αναπτύσσονται σε ένα περι-

Σχήμα 4: Το τουριστικό σύστημα στο Μεγάλο Κοραλλιογενή ύφαλο, Αυστραλία – Πηγή: Biggs, 2011: 6.

βάλλον κινδύνου στο οποίο είναι ευάλωτοι. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον επιδιώκουν να διατηρήσουν τη μορφή και τη λειτουργία τους. Ο δημόσιος κυβερνητικός λόγος κυριαρχείται από αυτή την αφήγηση, διαμορφώνοντας το πλαίσιο μιας συντηρητικής πολιτικής που αποσκοπεί στη διατήρηση των κεκτημένων. Καθώς εκπορεύεται από φορείς εξουσίας με πρόσβαση στα μέσα επικοινωνίας, ο λόγος της επιβίωσης αποτελεί την κοινή αντίληψη για την ανθεκτικότητα.

Αντιθέτως, η εξελικτική ανθεκτικότητα οριοθετεί τον λόγο για τη ζωή, για την ικανότητα να μαθαίνεις και να προχωράς. Αναρωτιέται πώς μπορούμε να σχεδιάσουμε και να εφαρμόσουμε την αλλαγή. Προβάλλει την επίδραση των μικρότερων χωρικών επιπέδων στο σύστημα. Διαμορφώνει μια πιο ριζοσπαστική πολιτική, που αποδέχεται διαφορετικές φωνές και εναλλακτικούς τρόπους οικονομικής εκμετάλλευσης.

Η διάδοση της ανθεκτικότητας στη δημόσια σφαίρα της πολιτικής ανέδειξε τον κανονιστικό χαρακτήρα της έννοιας: και οι δύο αφηγήσεις θέτουν

αξίες και στόχους για την κοινωνία. Η οικοδόμηση της ανθεκτικότητας μπορεί να ακολουθήσει διαφορετικές διαδρομές που πηγάζουν από διαφορετικές ομάδες συμφερόντων. Αυτό πρέπει να ενσωματωθεί στην κοινή αντίληψη για την ανθεκτικότητα.

Σε κάθε περίπτωση η ανθεκτικότητα δημιουργεί στον δημόσιο λόγο έναν χώρο όπου, σε περιόδους κρίσης, μπορούμε να συζητήσουμε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και όπου, επιπλέον, μπορούν σταδιακά να αξιοποιηθούν οι συνδηλώσεις της εξελικτικής ανθεκτικότητας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Biggs, D. (2011) *Case study: the resilience of the nature-based tourism system on Australia's Great Barrier Reef*, Department of Sustainability, Environment, Water, Population and Communities.
- Davoudi, S. (2012) 'Resilience: a bridging concept or a dead end?', *Planning Theory and Practice*, 13 (2): 299-307.
- Larsen, R.K., Calgaro, E., Thomalla, F. (2011) 'Governing resilience

building in Thailand's tourism-dependent coastal communities: conceptualising stakeholder agency in socio-ecological systems', *Global Environmental Change*, 21: 481-491.

- Leach, M. (ed.) (2008) *Re-framing Resilience: A Symposium Report*, STEPS, Working Paper 13, Brighton, STEPS Centre.
- Martin, R. (2011) 'Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks', Plenary Paper Presented at the Annual International Conference of the Regional Studies Association, Newcastle, 17-20 April, 2011.
- Ruiz-Ballesteros, E. (2011) 'Social-ecological resilience and community based tourism. An approach from Agua-Blanca, Equador', *Tourism Management*, 32: 655-666.
- Simmie, J., Martin, R. (2009) 'The economic resilience of regions: toward an evolutionary approach', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, pp. 1-17.
- Walker, B., Salt, D. (2006) *Resilience Thinking. Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*, Washington, Covelo, London: Island Press.